

UOT 398

A.V.Nəbiyeva
Bakı Dövlət Universiteti
nebiyeva_almara@mail.ru

“QAÇAQ NƏBİ” DASTANI VƏ BƏHLUL BEHCƏTİN “QAÇAQ NƏBİNİN TARİXİ” ƏSƏRİ

Açar sözlər: *“Qaçaq Nəbi”, qaçaq dastanları, dastan variantları, Bəhlul Behcət, Qarabağ dastan mühiti*

Qəhrəmanlıq dastanları sırasında mühüm yer tutan “Qaçaq Nəbi” xalqın qəhrəmanlıq salnaməsidir. Qarabağ aşiq mühitinin zənginliyində formalaşan dastanlar silsiləsinə aid olub əhvalat, hadisə, rəvayətdən dastanlaşmaya doğru geniş bir inkişaf yolu keçmişdir. “Qaçaq Nəbi”nin Ə.Tahirov, H.Qasimov, Ə.Axundov, A.Nəbiyev variantları tipoloji yanaşmalarda ciddi bir mükəmməlliklə səciyyələnir. Görkəmli folklorşünas B.Behcətin “Qaçaq Nəbinin tarixi” adlı əsəri isə bir başqa istiqamətdə həmin qəhrəmanlığın tarixini təhlil etmək baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Həm dastan variantları, həm də xalq arasında dolaşan əhvalatlar, eləcə də Qaçaq Nəbiyə, Həcər xanıma həsr olunmuş mahnılar uzun zamanlar xalqın mənəvi tərbiyə örnəyi kimi uca tutulmuşdur. B.Behcət isə bütün olanları bir araya gətirərək o qəhrəmanlığın tarixini qaçaqlıq hərəkəti baxımından təhlil etmişdir. Bütün bunlar Qaçaq Nəbi timsalında xalqın qəhrəmanlıq tarixini və dastan yaradıcılığının mahiyyətini bir bütöv olaraq diqqət önünə gətirməklə, həm də prosesin gedişi haqqında təsəvvür formalaşdırır.

A.B.Набиева

ЭПОС «БЕГЛЕЦ НАБИ» И ПРОИЗВЕДЕНИЕ БАХЛУЛА БЕХДЖАТА «ИСТОРИЯ БЕГЛЕЦА НАБИ»

Ключевые слова: *«Беглец Наби», эпосы о беглецах, варианты эпосов, Бахлul Бехджат, литературная среда карабахских эпосов*

«Беглец Наби», занимающий важное место среди героических эпосов, является героической летописью народа. Этот эпос принадлежит к серии эпосов, сформированных в богатой Карабахской ашугской среде, и претерпевших широкое развитие от рассказа, события и легенды до эпоса. Варианты «Беглеца Наби», рассмотренные А.Тахировым, Г.Гасымовым, А.Ахундовым, А.Набиевым, характеризуются серьезным анализом типологических подходов. Исследование выдающегося фольклориста Б.Бехджата «История Беглеца Наби» важно с точки зрения анализа истории этого героизма на другом уровне. И варианты эпоса, и повествования, ходящие в народе, а также песни, посвященные беглецам Наби и Хаджар ханум, издавна почитались как образец духовного воспитания народа. Б.Бехджат собрал все направления повествований и проанализировал историю

этого героизма с точки зрения народного сопротивления. Все это на примере Беглеца Наби выдвигает на первый план героическую историю народа и процесс создания эпоса в целом. Здесь также формируется представление об указанном процессе.

A.V.Nəbiyeva

EPOS "FUGITIVE NABI" AND THE PRODUCTION OF B AHLUL BEHJAT "STORY OF THE FUGITIVE NABI"

Keywords: *"Fugitive Nabi", epics about fugitives, versions of epics, Bahlul Behjat, literary environment of Karabakh epics*

The Fugitive Nabi, which occupies an important place among the heroic epics, is the heroic chronicle of the people. This epic belongs to a series of epics formed in the rich Karabakh ashug environment, and has undergone a wide development from a story, an event and a legend to an epic. Variants of "Nabi Runaway", considered by A.Takhirova, G.Gasimov, A.Akhundov, A.Nabiev are characterized by a serious analysis of typological approaches. The study of the outstanding folklorist B.Behjat "The Story of the Fugitive Nabi" is important from the point of view of analyzing the history of this heroism on a different level. Both the versions of the epic, and the narratives circulating among the people, as well as songs dedicated to the fugitives of Nabi and Hajar Khanum, have long been revered as an example of the spiritual education of the people. B.Behjat collected all directions of narration and analyzed the history of this heroism from the point of view of popular resistance. All this, using the example of the Fugitive Nabi, highlights the heroic history of the people and the process of creating the epic as a whole. It also forms an idea of the specified process.

Giriş

"Qaçaq Nəbi" dastanı Azərbaycan xalqının yaxın dövrdəki qəhrəmanlıq salnaməsidir. Zəngin dastan ənənəsi üzərində formalaşan abidə əhvalat, hadisə, rəvayət olmadan dastanlaşmaya doğru mükəmməl bir inkişaf yolu keçmişdir. Xalq arasından toplanan ayrı-ayrı variantları el qəhrəmanının mübarizəsini, onun göstərdiyi igidlikləri, istək və arzularını, azadlıq mücadiləsini və düşmən qarşısında cəsurluğunu aydınlaşdırmaq üçün lazımı qədər zənginliklə səciyyələnilir. Qarabağ aşiq mühitinin məhsulu olan bu dastan struktur, hadisələrin ümumi təhkiyə axarı, formulların mükəmməlliyi baxımından xüsusilə diqqəti cəlb edir.

Qaçaq dastanlar silsiləsində mühüm yer tutan "Qaçaq Nəbi" yaddaş hadisəsidir. "Qaçaq Kərəm", "Dəli Alı", "Qaçaq İsmayıl", "Molla Nur", "Qandal Nağı", "Qara Tanrıverdi", "Qaçaq İsxan" və s. kimi dastan örnəkləri ilə eyni zaman çevrəsini özündə əhatələyən "Qaçaq Nəbi" geniş ümumiləşdirmələr və həm də dövrün ictimai-siyasi, tarixi mənzərəsini aydınlaşdırmaq baxımından da əvəzsiz qaynaqdır. Ümumiyyətlə, qaçaq

dastanları ümumi məzmunu, mahiyyəti ilə XIX əsrdə baş verənləri, çarizmin Azərbaycanı işğalından sonrakı vəziyyəti aydınlaşdırmaq üçün geniş imkanlarla səciyyələnir. El qəhrəmanlarının bir növ həyat hekayəsidir. Onun bütün məzmun və mündəricəsi xalqın qəhrəmanlıq tarixini əks etdirmək, vətənpərvərlik düşüncəsinin nələrlə səciyyələnməsini ortaya qoymaq amalına hesablanmışdır. Qaçaq Nəbinin, Həcərin, Mehдинin və başqalarının şəxsinə olanlar bunun bariz örneyidir.

“Qaçaq Nəbi”nin dastan variantları və B.Behcətın “Qaçaq Nəbinin tarixi” əsəri

Dastanın Ə.Tahirov (8), H.Qasimov (9), Ə.Axundov (11), A.Nəbiyev variantları və B.Behcətın “Qaçaq Nəbinin tarixi” əsəri, eləcə də xalq arasında dolayan əhvalat və hekayətlər xalqın el qəhrəmanına olan rəğbət və sevgisindən yaranmışdır. Ə.Tahirov “Qaçaq Nəbi” dastanını 1938-ci ildə toplayıb nəşr etdirmişdir. “Qaçaq Nəbi” dastanının Ə.Axundov variantı müxtəlif illərdə (1941, 1961) nəşr olunaraq geniş ictimaiyyətə təqdim edilmişdir. Dastanın H.Qasimov variantı 1960-cı ildə, A.Nəbiyev variantı isə 1977-ci ildə işıq üzünə çıkmışdır. Folklorşünaslıq A.Nəbiyev variantını dastanın daha fərqli və müasir variantı kimi diqqət önünə gətirilir. Folklorşünas İ.Abbaslı vurğulayır ki, “Qaçaq Nəbi” dastanının Ə.H.Tahirov nəşri iki baxımdan diqqəti çəkir: öncə o, adını daşdığı qəhrəmanın mübarizə apardığı tarixi kəsimə, nisbətən yaxın bir dövrdə ifaçı auditoriyasında aşiq söyləyicilərdən toplanmışdır; ikincisi isə “Koroğlu” eposu motivləri ilə səsləşən (xüsusilə nəğmələri) bu toplama – tərtib işi ənənəvi dastan quruluşunda (şəklində) təqdim olunmuşdur. Dastanın sonrakı nəşrlərindən fərqlənən Ə.H.Tahirov variantında o, ictimai-siyasi ədalətsizliyə, sosial zülmə, istismara qarşı ardıcıl mübarizə aparan el qəhrəmanı kimi obrazlaşdırılmışdır” (8, 10.). B.Behcət (5), V.Vəliyev (18), S.Paşayev (16), R.Rüstəmzadə (17), A.Nəbiyev (15), İ.Abbaslı (1), A.Həsənqızı (6), M.Allahmanlı (2) və başqaları qaçaq dastanları, ümumiyyətlə dastan yaradıcılığının müxtəlif problemləri kontekstində gərəkli mülahizələr yürütmüşlər. Onların səciyyələndirdiyi mahiyyət bir istiqamətdə dastançılığa bağlanırsa, digər xətdə qəhrəmanların həyatı və fəaliyyəti ilə bağlı bilgiləri təqdim etmək məqsədi daşıyır.

Qarabağ folklor mühiti bütün aspektləri ilə ciddi yanaşmalara şərait yaradır. Aşiq yaradıcılığı səviyyəsində olan zənginliklər də bunun mühüm bir tərəfi olaraq diqqət önünə gəlir. Qurbani, Sarı Aşiq, Lələ, Aşiq Səməd, Aşiq Valeh, Aşiq Qənbər, Aşiq Abbasqulu, Aşiq Əhməd, Ağdabanlı Qurban, Aşiq Şəmşir və s. kimi sənətkarların sənət ənənəsi möhtəşəm bir mükəmməlliklə fəlakətləşir. Məhz “Qaçaq Nəbi” dastanı və Qaçaq Nəbinin qəhrəmanlığı da belə bir düşüncə və mənəviyyət zənginliyində tarixi-mədəni axarı diqqət önünə gətirir.

B.Behcətin “Qaçaq Nəbinin tarixi” adlı əsəri (5) XIX əsrin ümumi tarixi mənzərəsini və qaçaqlıq hərəkətinin mahiyyətini, Qaçaq Nəbi ilə bağlı məlumatları, faktları, rəvayət və hadisələri daha real məzmununda əks etdirmək baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Təəssüf ki, reperssiya qurbanı olan bu folklorşünas alimin əsəri zamanında çap olunmamışdır. Mövcud zaman kəsiyində Qaçaq Nəbi ilə bağlı mübahisəli fikir və qənaətləri aydınlaşdırmaq baxımından daha əsaslı mənbədir. Tarixi faktlar, arxiv sənədləri və həm də el ağsaqqallarının söyləmələri, Nəbinin silahdaşları və bağlantıları olduğu adamların danışmaları əsasında işlənməsi bu əsərə əlavə dəyər gətirir. B.Behcətin özünün də həmin regionda dünyaya gəlməsi və Zəngəzurun qazisi vəzifəsini daşması da bu əsərin real faktlara bağlanmasına öz təsirini göstərmişdir. “Qaçaq Nəbinin tarixi” əsəri 2011-ci ildə geniş ictimaiyyətə təqdim olunmuşdur. 55 başlıq altında təsvirini tapan problemlər ictimai-siyasi və tarixi-sosial səviyyədə dövrü və mühiti əks etdirməyə hesablanmışdır. 290 səhifədən ibarət olan əsərin Qaçaq Nəbiyə aid olan hissəsi 141-ci səhifədən başlayır. Ayrı-ayrı başlıqlarda (“Azərbaycan məmləkətində torpaq xüsusiyyətləri olubmu?”, “Xanlığın zühuru”, “Xan olmaq uğrunda cinayətlər”, “Qarabağ xanlığının mənşəyi və təşkili”, “Ağalar, bəylər və bu kimilərin zühuru”, “Qaçaq Nəbinin yurdu”, “Ümumi yoxsulluq və təbəqələşmə mübarizəsi”, “Vergilər və təhkim üsulu”, “Qaçaqqlıq və onun ümumi səbəbləri”, “Xalq Qaçaq Nəbiyə və ümumi qaçaqlara nə fikirlə baxırdı?”) geniş təhlilini tapan problemlər dövrün sosial, ictimai, siyasi mənzərəsini əhatələmək baxımından xüsusi önəm daşıyır.

Görkəmli folklorşünas B.Behcətin apardığı təhlillər tarixi, etnoqrafik və mədəni mənzərənin ifadəsi müstəvisində də ciddi bir özünəməxsusluqla səciyyələnir. Çarizmin Azərbaycanı işğalı və xalqa qarşı yeritdiyi siyasət, əhalinin onsuz da çətin olan güzəranının daha da çətinləşməsi, vergilərin çoxalması, məmurların davranış və hərəkətlərindəki amansız münasibət və s. məsələlər o dövrün ümumi vəziyyəti haqqında bütöv bir təsəvvür formalaşdırır. Qaçaqqlığın mahiyyəti, bir hərəkət olaraq ortaya qoyduğu mənzərə, yaranması və mücadilə konsepsiyası haqqında ciddi bilgi verir. Azərbaycanda, eləcə də Qafqazda qaçaq hərəkəti Azərbaycan və Qafqaz xalqlarının şərəfli tarixidir. Folklorşünas B.Behcət də məhz Qaçaq Nəbinin timsalında bu mübarizənin mahiyyətini təhlilə gətirmişdir. “Qaçaq Nəbi və onun ailə vəziyyəti”, “Qaçaq Nəbinin qaçaqçılıqdan qabaqkı həyat şəraiti”, “Nökərçilik”, “Nəbinin birinci dəfə tutulması”, “Nəbinin ikinci dəfə tutulması səbəbləri və qaçaq olması”, “Həcərin birinci dəfə tutulması”, “Qaçaq Nəbinin birinci dəfə İrana getməsi və Həcərin tutub gətirilməsi” və s. adlar həm də dastanlaşma prosesinin gedişini, qəhrəmanın həyat hekayəsinin nələrdən ibarət olmasını diqqət önünə gətirir.

Qaçaq Nəbi xalq qəhrəmanıdır. Qaçaq Nəbi xalq qəhrəmanıdır və xalqın haqq bağırən səsidir. Onun haqqında yaranan əhvalatlar, eləcə də

fəaliyyətinin ayrı-ayrı epizodları bunun göstəricisidir. Məsələn, “Nəbinin Ərzə qayası” adlı rəvayətində o, qadınlara qarşı namuslu və xüsusi hörməti ilə seçilən qaçaqlar kimi təqdim edilib. “Kəlbəcərin Qaraçanlı dağlarında bir qaya var ki, onu “Ərzə qayası”, “Hərzə qayası” adlandırırlar.

“Qaçaq Nəbi xanımı Həcər və başının dəstəsi ilə ara-sıra bu qayanın yanına gəlib, ətraf kəndlərin şikayətini qəbul edirmiş. O, camaatın şikayəti əsasında kəndlilərə zülm edən bəyləri, kəndxudaları, qoluzorluları, quldurları cəzalandırmış.

Bir gün Nəbi öz dəstəsi ilə həmin yerdə kəndlilərin şikayətini dinləyərkən bir kişinin kənarda başını aşağı dikib durduğunu görür. Onu yaxına çağırıb dindirəndə kişi bildirir ki, kəndxuda ilə qonşudur, hər gün arvadı onun çəpərinin yanından keçib su gətirməyə gedəndə o, “sən gərək bu gözəllikdə kəndxuda arvadı olaydın” deyərək tənqə gətirib. Onu öldürməkdən başqa çarəsi yoxdur.

Nəbi kəndxudaya “sən bu kişinin arvadına kəndxuda arvadı olmağı məsləhət görürsən. Bu gündən o, sənin yerində kəndxudadır” deyərək cəza olaraq bığlarını kəsir. Bu cəza ilə yeni kəndxudaya xəbərdarlıq edir” (18, s.236). Etnik dəyərlərin uca tutulması, əxlaq, mənəviyyat, mənlik məsələləri qaçaqların fəaliyyət və davranışlarında da kutsal səviyyədə qiymətləndirilmişdir. Xalqın içərisindən çıxmış bu qəhrəmanlar həm də xalqın böyük ümid yeri olmuş və onların istək və arzularının carçısı olaraq gərəkli təsəvvür formalaşdırmışlar. Qaçaq Kərəm, Qandal Nağı, Qara Tanrıverdi, Qaçaq Mahmud, Qaçaq İsmayıl, Qaçaq İsxan, Dəli Alı, Qaçaq Quşdanvə s. kimi qəhrəmanlar haqqında yaranmış nəgmə və rəvayətlərin qaynağında xalq məhəbbəti dayanır.

“Qaçaq Nəbi” dastanının Ə.Axundov variantında Nəbinin yoxsulları müdafiə etmək səbəbindən qaçaq düşməsi vurğulanır. “Salamat qal, ay el! Mən gərək zalımlardan bütün yazıq-yuzuqların intiqamını alam! Daha mənim oylağım dağlar, dərələrdi. Yatanda döşəyim göy ot, yorğanım bulud, yastığım da qayalardı” (11; 14). Bütünlükdə qaçaqlığı və qaçaq hərəkətinin məzmunu Nəbinin bu sözlərində özünün ifadəsini tapır. Xalq arasında “qaçağı el saxlar” ifadəsi işlənir. Sıldırım qayalar, əzəmətli dağlar, sıx meşələr, ormanlar qaçaqların mübarizəsi üçün bir səngər idisə, ümid yeri xalq idi. Mərd, cəsur el qəhrəmanları xalqın ağır həyat tərzini, məmur və çinovniklərin özbaşınalığı ilə barışmayıb silaha sarılmışlar. Qaçaq Nəbi ilə bağlı yaranmış bütün dastan variantlarında qəhrəmanın bacarığı, qabiliyyəti və çevikliyi, ailə münasibətləri və s. baxımından diqqət önünə gətirilir. “Bəylərin fürsət axtardıqlarını Nəbi də hiss edir, bir müddət onlardan uzaq gəzir, konfliktə girmək istəmir. Lakin atası Alı kişini xəstə yatdığı yerdə döyən Mahmud bəyin ədalətsizliyinə Nəbi göz yuma bilmir, onları şil-küt edib əzişdirir” (18, s.63). Qaçaq hərəkətinin meydana gəlməsinin mahiyyətində sosial nizamın pozulması dayanır.

Bütünlükdə qaçaq dastanlarının hamısında da bu əsas olan kimi diqqət önünə gəlir. Gənc, bacarıqlı Nəbi də məhz baş verənlər timsalında atasına qarşı edilən ədalətsizliklə barışmayıb onu cəzalandırmaqla qaçaq ömrü yaşamaq məcburiyyətində qalır.

Dastan bir forma olaraq geniş mahiyyətliyi və imkan göstəriciləri ilə xüsusi önəm daşıyır. Onun əhatələdiyi məzmun bütün parametrlərdə xalqın sosial-siyasi, tarixi-mədəni, bədii-estetik təsəvvürlərinə bağlanır. Formalaşması prosesi isə tədrici xarakterliliyi ilə spesifiklik qazanır. “Bütün qəhrəmanlıq dastanlarında olduğu kimi, “Qaçaq Nəbi” dastanı da ilk dəfə ayrı-ayrı qoşmalardan ibarət olmuş, sonra bu qoşmalar rəvayətlərlə birləşərək dastan şəklinə düşmüşdür. Təbii ki, bu nəğmələrin mühüm bir hissəsi Nəbinin adı ilə bağlı olanlardı. Xalq sevgisinin ifadəsi olaraq bütünlükdə Azərbaycanı dolaşırdı. İndi də həmin nəğmələr əvəzsiz nümunə kimi dillərdə dolaşmaqdadır. Hətta inqilabdan əvvəl bu qoşmalar “Nəbi” havasında ifa edilərək geniş yayılmışdır” (2, s.201).

Qarabağ folklor mühitinin zənginliyində formalaşan dastan örnəkləri uzun zamanlar ustad sənətkarların repertuarında yaşamış və elat məclislərində müxtəlif səviyyələrdə söylənmişdir. Digər janrları da əhatələmək gücü ilə səciyyələnən dastan bir forma olaraq etnosun həm də əxlaq mənəviyyət örnəyi olaraq da geniş məzmun daşımışdır. Qurbani, Sarı Aşıq, Lələ, Aşıq Səməd, Aşıq Valeh, Aşıq Cünun, Aşıq Güllü, Aşıq Bəsti, Aşıq Pəri, Aşıq Qənbər, Aşıq Xaspolad, Aşıq Şəmşir, Aşıq Xosrov və s. kimi ustadların zəngin yaradıcılıq ənənələrinə köklənən dastan örnəkləri həm də regionun mədəniyyət təsəvvürlərini özündə ehtiva etmək gücü ilə fəlakətləşir. Məsələn, “Qaçaq Nəbi” dastanında qəhrəmanlığın yaşarılığını baxımından tipik olan bir epizoda diqqət yetirək. Orada Nəbi vurğulayır: “Mənə nə olub ki, bu qədər qəmlisiniz? Ayıbdı, ayıbdı, özünüzü ələ alın! Heç olmasa, Koroğlunun sözlərini yadınıza salın!...

– Aşıq, sən mənim canım, Koroğlunun o “Talanmaq gərək” sözünü oxu” (11, s.233). Ayağından yaralanan Nəbi üzünü yoldaşlarına tutaraq “rəhmətlik Koroğlu deyib: igidin çarığının içi qanla dolsa da, uf deməməlidi, – deyə gülümsündü” (11, s.285). Ümumiyyətlə, qaçaq hərəkəti, qaçaqlarla bağlı yaranan dastan nümunələri, folklor örnəkləri ictimai-siyasi, tarixi-mədəni hərəkətin bir hissəsi olub onu əhatələmək gücü ilə səciyyələnir.

B.Behcət, M.Ə.Rəsulzadə, H.Baykara, M.B.Məmmədzadə, Ə.Cəfəroğlu və s. kimi müəlliflərin müxtəlif səpkili yazıları bu hərəkətin mahiyyətini aydınlaşdırmaq məqsədi daşımışdır. “Azər türk”, “Azərbaycan Yurd bilgisi”, “Yeni Qafqaziyyə”, “Odlu Yurd”, “Bildiriş” və başqa qəzet, jurnallarda Qaçaq Nəbinin qəhrəmanlığına həsr olunmuş məqalələr xalqın yaxın qəhrəmanlıq tarixini əks etdirmək məqsədindən qaynaqlanır. M.Ə.Rəsulzadə “Azərbaycan istiqlal mücadiləsi tarixi”, H.Baykara “Azərbaycanda yenilənmə hərəkəti”, “Azərbaycan milli istiqlal mücadiləsi”, M.B.Məmmədzadə “Milli Azərbaycan

hərəkatı” və s. kitablarında qaçaq hərəkatı ilə bağlı yürüdülmüş fikir və mülahizələr bütün fakturası ilə xalqın qəhrəmanlıq tarixinə həssaslığın örnəyidir. Məsələn, Mirzə Bala Məmmədzadənin “Azərbaycanda köylü hərəkatı” əsəri “Bildiriş” qəzetinin 13 sayında yayımlanmaqla bütünlükdə prosesin dinmamikasını və xalqın bu hərəkata münasibətinə ifadə olaraq diqqət önünə gəlir.

“Qaçaq Nəbi” dastanının əldə olan variantları çeşidliliyi və rəngarəng hadisə və faktları özündə əks etdirmək xüsusiyyətləri ilə nəzər-diqqəti cəlb edir. Tipoloji təhlillərdə bunlar sistemli yanaşmalar və həm də mahiyyətin aydınlığı üçün səciyyəvilik qazanır. Məsələn, H.Qasımov variantında dastanın başlanğıc epizodunu Alı kişi ilə Mahmud bəy arasında münaqişə təşkil etməsi vurğulanır. “Xalq qəhrəmanı Qaçaq Nəbi haqqında qoca babalarımız belə nağıl edirlər:

1854-cü il yay fəslinin axırları idi. Təxminən sentyabr ayının əvvəllərində Zəngəzur mahalının naçalniki Səlimbəy əmr verir ki, Goruşdan Qafana yol çəkmək üçün kəndlilər 15 gün biyara çıxarılsın” (12, s.5). Qaçaq Nəbinin atası çətinliklə ailəni dolandırır və onun muzdurluğu buraxıb biyara çıxması uşaqların aclıq çəkməsi demək idi. Alı kişi vəziyyəti Mahmud yüzbaşıya danışib onu yola gətirmək istəsə də, bu mümkün olmur. Yüzbaşı Alı kişiye qəzəblənir və alçaldıcı sözlər söyləmək azmış kimi, həm də onu həbs etdirir. Ə.Tahirov variantında da təxminən eyni səciyyəli epizodla qarşılaşırıq. Hadisələrin təsviri, məkan və zaman baxımından sərgilədiyi məzmun tarixi mənzərəni fətləşdirir.

Bütün dastan variantlarında Mahmud bəyin adı keçir və o da aydınlaşır ki, Nəbinin ailəsi ilə Mahmud bəyin münasibətindəki soyuqluğun tarixi xeyli əvvələ gedir. Sonrakı vaxtlarda bu, Nəbi ilə də davam etdirilir. “Qaçaq Nəbi” dastanının A.Nəbiyev, Ə.Axundov və digər variantlarında müəyyən epizodik fərqlərə baxmayaraq mahiyyət qorunur. A.Nəbiyev variantında Mahmud bəylə Alı kişi arasındakı soyuqluq bütünlükdə yüzbaşının amansızlığını göstərən məsələ kimi diqqət önünə gəlir. Yüzbaşı Mahmud bəy Alı kişini və Həcərin atasını döyür və “tez Nəbiyə xəbər göndərdilər ki, nə durmusan, tez özünü evə yetir, qocalar əldən getdi” (3, s.53). Ə.Axundov variantında Mahmud bəy bütün qəddarlığı ilə təsvirini tapmışdır. El ağsaqqallarından olan Alı kişi qızdırmadan od içində yanır. Mahmud bəy onu yanına çağırırsa da, lakin getmək imkanında olmur. Yüzbaşı bundan qəzəblənir və Alını təhqir edərək döydükdə: “Alı yalvarmağa başladı:

– Ay bəy, başın üçün, qızdırmanın içindəyəm, bu dəfə məndən keç, yaxşı olanda ikiqat işləyəm.

Mahmud bəy onun qarnına iki-üç təpik vurub dedi:

– Dərisi bir qəpiyə dəyməyən bir itdən ötrü burada bir saat çənə vuruşduraçağam?! Dur ayağa, körək!” (11, s.11). Ə.Tahirov variantında adıkeçən Mahmud bəy haqqında Ə.Axundov variantında bir qədər də təfəsilatla

varılır: “Xatirəçilərdən bəzilərinin dediklərinə görə, bu kovxa xocikli Ala Mahmud bəydir. Bəziləri də başqa yerdən gəlmiş Mahmud bəy adlı bir hampa olduğunu söyləyirlər” (11, s.11). Ümumiyyətlə, aşıq təhkiyəsində söyləyicilik ənənəsindən irəli gələn müəyyən kiçik fərqlər, epizodik əlavələrin və qısaltmaların olması həmişə özünü göstərmişdir. “Qaçaq Nəbi” dastanında da bu hal özünə yer alır. Məsələn, Ə.Tahirov variantında Alamahmud ilə Nəbi arasındakı gərginliyin başlanğıcının Alı kişinin vəfatından sonra baş verməsi göstərilir. H.Qasimov variantında “Nəbi qardaşı Mehdi ilə Yuxarı Mollu kəndinə işləməyə gedirdilər. Yüzbaşı Alamahmud bəy Nəbinin qabağına çıxıb bağırır:

- Ə, hansı cəhənnəmə gedirsən? Məyər bilməyirsən ki, Aşağı Mollu kəndliləri bəylik biyarına getməlidirlər?

Nəbi:

- Nə olsun ki?

- Necə nə olsun ki, ... Xalq necə, sən də elə! Düş, qoşul camaata.

Nəbi:

- Xalq bəlkə özünü Araza atacaq, mən də gedim atım? Qoymazsınız gedək fəhləliyimizə?” (8, 9). Bütün bunlar kiçik epizodik fərqliliklər səviyyəsində özünə yer alsada, mahiyyəti ehtiva etməsi baxımından xarakterikdir. Daha doğrusu, əhalinin ağır güzəranı, rejimin amansızlığı və qaçaqlığı doğuran səbəblər haqqında təfəsilatı sərgiləyir. Ə.Axundovun variantında hadisələr 26 qol səviyyəsində ümumiləşdirilir. “Nəbinin qaçaq düşməsi”, “Həcərin həbs edilməsi”, “Həcərin qardaşlarının sürgün edilməsi”, “Nəbinin həbs edilməsi və qazamatdan buraxılması”, “Tək əldən səs çıxmaz”, “Nəbi Zəngəzurda”, “Nəbi Sisyan dağlarında”, “Nəbi Həkəri oymaqlarında”, “Palantökən vuruşması”, “Aslanın erkəyi, dişisi olmaz”, “Hacısamlı səfəri”, “Bərşad döyüşləri”, “Arazın o tayına səfər”, “Niftalı bəyin və Əsəd yüzbaşının öldürülməsi”, “Ərikli vuruşması”, “Qocanın öldürülməsi”, “Mehdinin öldürülməsi”, “Zindan əzabı”, “Naxçıvan səfəri”, “Uzaq ölkələrə səfər”, “Nəbinin üzə çıxarılması”, “Səlim bəyin Zəngəzura naçalnik göndərilməsi”, “Gorusa qoşun gəlməsi”, “Qars və Ağrı dağı səfəri”, “Pəriçinqılı və bir neçə dağ vuruşması”, “İgid ölür, adı qalar”. Bütün bunlar el qəhrəmanına xalq sevgisinin örnəyi olaraq ortaya çıxır. Ümumiyyətlə, qaçaq dastanları bir istiqamətdə xalqın qəhrəmanlıq tarixini əks etdirməsi səciyyəsi ilə diqqət önünə gəlsə, digər kontekstdə dastançılıq ənənəsinin inkişaf dinamikasını ehtiva etməsi ilə funksional mahiyyət kəsb edir.

Nəticə

Qaçaq Nəbi ilə bağlı xalq arasında söylənən əhvalat və hekayətlər, eləcə də aşıqların repertuarında özünə yer alan mahnılar bütün aspektləri ilə el qəhrəmanına olan sevginin ifadəsidir. Məhz xalq arasında geniş yayılan bu

örneklər son olaraq el qəhrəmanının haqqında olan “Qaçaq Nəbi” dastanının yaranması ilə nəticələnmişdir. Dastanın ayrı-ayrı variantları və B.Behcətın “Qaçaq Nəbinin tarixi” əsəri özlüyündə həmin hərəkətin mahiyyətini, xalqın ağır həyat şəraitini, məmurların yerlərdə insanlara yaşatdığı acıları öyrənmək baxımından ciddi faktura ilə səciyyələnilir. “Qaçaq Nəbi” Qarabağ dastan mühitinin ən maraqlı örnəyi kimi uzun zamanlar ustadların repertuarında söylənməklə mükəmməllik qazanmışdır. Tipoloji yanaşmalarda onun ortaya qoyduğu mənzərə tarixi-mədəni prosesin axarını daha təfəsilatlı izləmək üçün geniş imkanlar yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1. *Abbaslı İ.* Azərbaycan dastanlarının yayılması və təsiri məsələləri. Bakı: Nurlan, 2007, 272 s.
2. *Allahmanlı M.* “Qaçaq Nəbi” dastanı tarixilik və bədii düşüncə müstəvisində. “Folklor və tariximiz” mövzusunda elmi konfransının materialları. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 220 s.
3. Azərbaycan ədəbiyyat tarixi: 6 cildə, I c., Bakı: Elm, 2004, 669 s.
4. *Baykara H.* Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi. Bakı: Azərənəsr, 1992, 276 s.
5. *Behcət B.* Qaçaq Nəbinin tarixi. Bakı: Çıraq, 2011, 288 s.
6. *Həsənqızı A.* Mühacirətdə folklor araşdırmaları. Bakı: Elm və təhsil, 2015, 252 s.
7. Koroğlu / tərtib edəni M.H.Təhmasib. Bakı: Gənclik, 1982, 328 s.
8. Qaçaq Nəbi / toplayıb tərtib edəni Ə.Tahirov. Bakı: Sovet Yazıçılar İttifaqı, 1938, 49 s.
9. Qaçaq Nəbi / toplayıb tərtib edəni H.Qasımov. Bakı: Azərbaycan Uşaq və Gənclər Ədəbiyyatı, 1960, 75 s.
10. Qaçaq Nəbi / tərtib edəni İ.Abbaslı. Bakı: Lider, 2005, 96 s.
11. Qaçaq Nəbi / toplayıb tərtib edəni Ə.Axundov. Bakı: Nurlan, 2008, 432 s.
12. *Namazov Q.* Ozan-aşığı sənətinin tarixi. Bakı: Elm və təhsil, 2013, 480 s.
13. *Namazov Q.* Xalq qəhrəmanının şöhrəti. Bakı: Orxan, 2005, 298 s.
14. *Nəbiyev A.* Azərbaycan xalq ədəbiyyatı: 2 cildə, I c., Bakı: Apostroff, 2014, 592 s.
15. *Nəbiyev A.* Azərbaycan xalq ədəbiyyatı: 2 cildə, II c., Bakı: Apostroff, 2014, 660 s.
16. *Pirsultanlı S.P.* Qaçaq Gülsüm. Bakı: Ünsiyyət, 2012, 273 s.
17. *Rüstəmzadə R.* Azərbaycan tarixi qəhrəmanlıq dastanları. Gəncə: Poliqrəfiya, 1998, 292 s.
18. *Vəliyev V.* Azərbaycan folkloru. Bakı: Maarif, 1985, 414 s.

Redaksiyaya daxil olub 29.01.2021